

HISTORISCHE GEVELS
RESTAUREREN EN REINIGEN

Onlangs is de gratis gemeentelijke folder 'Historische gevels restaureren en reinigen' gepresenteerd. De folder informeert eigenaren van oude gebouwen over het verantwoord omgaan met historische gevels.

STIELZ

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

JAARGANG 25 NUMMER 1 maart 2014

€ 3,—

Nieuwe film over Molen De Valk

Leidse melksanering

Monument: 'Nieuw-Hembrug' in zicht

Steeds meer hergebruik: jaarverslag STIEL

Colofon

Stielz Jaargang 25 (2014) Nummer 1
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel
Postbus 4021, 2301 RA Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: info@stiel-leiden.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op NL53INGB0001039391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 3,-.

Website Stiel:
www.stiel-leiden.nl

Redactie Stielz
Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl. Stielz volgt de spellingregels van het Witte Boekje (Genootschap Onze Taal). De auteurs en de redactie hebben hun best gedaan de rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Waar dit om praktische redenen of op korte termijn niet mogelijk bleek, kunnen de rechthebbenden zich wenden tot de redactie van STIELZ.
© STIEL. Bijdragen uit dit blad mogen na toestemming van de auteur worden overgenomen met volledige bronvermelding.

Distributie
Mevr. N. Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311XX Leiden, tel. 071-5149863.

Druk
Labor Vincit, Leiden, www.drukkerijlaborvinct.nl

Ontwerp omslag
Donna Smith

Lay-out
Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten, www.christinevanderven.nl

Medewerkers aan dit nummer
Niek Bavelaar is 'huisfotograaf' van STIEL. Tel. 071-5149863; e-mail: njbavelaar@casema.nl. Henk Budel is bedrijfskundige en kunsthistoricus. Wibo Burgers is journalist en kunsthistoricus. Joop Gijsman is oud-ondernemer en penningmeester van STIEL. Gerard J. Telkamp is historicus.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
G. van Hees, voorzitter, T. van Houten, secretaris, J.J. Gijsman, penningmeester, mr. H.J. Korthof-Matze, tweede secretaris, mr. ir. L. Barendregt, ir. P. Buring, drs W.B. Burgers, mr. J.J. Turenhout.

Ere-voorzitter: Ing. drs H.J. Budel

Omslagfoto
Molen De Valk van onderaf gezien (foto: Quickworks).

VAN DE VOORZITTER

Samenwerken in Cultuur

Zaterdag 22 februari is STIEL goed aanwezig op een seminar van Gebr. de Nobel, de voortzetting van het tot voor kort in de Breestraat gevestigde LVC (Leids Vrijtijds Centrum). Onze penningmeester Joop Gijsman houdt een inleiding over de Marktsteeg en wat daar in het verleden gebeurde. De Marktsteeg is eigenlijk nog de enige steeg in Leiden waar je het industrieel verleden voelt. Met Scheltema en eerdaags Gebr. De Nobel krijgt de steeg een mooie herbestemming waar we trots op mogen zijn.

Speciaal voor dit seminar heeft STIEL weer een folder gemaakt om donateurs te werven. Onze marketing heeft de laatste jaren op een laag pitje gestaan en de economische crisis is ons ook niet voorbijgegaan. Bedrijven verdwijnen of bezuinigen, en bij de particuliere leden hebben we regelmatig te maken met een sterfgeval. De folder ziet er goed uit en zal het komende jaar regelmatig worden gebruikt bij gelegenheden waar STIEL aanwezig is. Voor € 15,- per jaar krijg je dit prachtige blad vier keer jaar in de bus en steun je ons werk. Het seminar zelf was absoluut boeiend. Vooral op het punt van de samenwerking in de culturele sector. De vraag is, zeker in tijden van bezuinigen, hoe je elkaar en de stad kunt versterken. Vaak ontstaat er dan een gevoel van "samen de schouders eronder", een gevoel dat wellicht teruggaat naar de periode van die wederopbouw na Wereldoorlog II, toen de wederopbouw bijna als een religie werd beleefd. Maar hier vonden we gelukkig ook de noodzakelijke nuanceringen.

Samenwerken is een middel en geen doel. Van samenwerken moet je allemaal sterker worden. En samenwerken moet je alleen waar dat kan. Gebr. De Nobel is een poppodium en de Lakenhal, eerdaags dus bureu, een museum. Om mensen naar Leiden te halen hebben ze een gemeenschappelijk doel, maar om ze op een gemeenschappelijk affiche te zetten in Leiden, voegt dat wel iets toe?

Samenwerken kost veel energie. Gebruik die gericht. Dat is de boodschap die ik mee naar huis heb genomen. Dat geldt ook voor STIEL, we hebben onze eigen kwaliteit, waaronder dit blad, en we werken samen in de Erfgoedkoepel. Kunnen we ons blad bijvoorbeeld verbreden zonder onze identiteit te verliezen en wat is die identiteit precies? Dit blad verdient een breder publiek. De eerste stap is onze nieuwe folder, wat kunnen we nog meer doen?

Gerard van Hees

INHOUD

- 3 Meer leven in Leidse Meelfabriek
- 4 Vernieuwing Lakenhal krijgt steeds meer vorm
- 5 Column Henk Budel
- 7 Nieuwe film over molens
- 8 Miljoenen voor Zuid-Hollandse monumenten/ Restauratie bakkerijschoorsteen
- 9 Jaarverslag STIEL 2013
- 11 Erfgoednota vastgesteld/Kortweg
- 12 Rubriek Monument: Wat er resteert van een munitiefabriek
- 14 Hoe de melkslijters hun problemen oplossen
- 20 Boek & Tijdschrift/De historie van locatie gebr. de Nobel
- 21 Uit Leiden & Regio

MEER LEVEN IN LEIDSE MEELFABRIEK

Heel langzaam komt er meer leven in de Leidse Meelfabriek. Vorig jaar was er al een aantal activiteiten in de fabriek en in deze dagen zet die ontwikkeling zich voort. Culturele verenigingen zoals het Rijnlands Architectuur Platform, het Stadslab en Wijken voor Kunst nemen hun intrek in de fietsenstalling van het fabriekscomplex. In de loop van dit jaar zal worden gestart met de bouw van het Azzurro Spa & Wellness Center. In aansluiting daarop worden huur- en koopwoningen gebouwd.

Vorig najaar kwam de grootschalige herontwikkeling van de Meelfabriek een stuk dichterbij: Het college van B. en W. besloot toen garant te staan voor een lening van maximaal een half miljoen euro voor dit project van eigenaar en ontwikkelaar Ab van der Wiel. Als voorwaarde geldt dat de werkzaamheden voor 2015 beginnen. Dit jaar moet dus het tweede leven van de Meelfabriek 'De Sleutels' van start gaan.

Vorig jaar waren er ook al activiteiten in het fabriekscomplex zoals tentoonstellingen, muzikale optredens en andere zaken. De verplaatsing van het Rijnlands Platform Architectuur van het onderkomen aan de Nieuwstraat naar de Meelfabriek krijgt in deze dagen haar beslag. Al in januari vond de laatste bijeenkomst plaats in het oude gebouw, dat toebehoort aan de gemeente en verkocht zal worden. Het RAP is blij met deze 'nieuwe stap'. De organisatie wil zich vooral richten op een nauwere samenwerking met andere culturele clubs, zoals het Stadslab, Wijken voor Kunst en de Vrienden van het Singelpark.

Singelpark

Verder krijgen hier een onderdak de Vrienden van het Singelpark, het Stadslab en wellicht nog andere organisaties. In november van het afgelopen jaar werd duidelijk dat het Singelpark er zal komen. Het gaat hier om de aanleg van het langste park van Europa, zo wordt gezegd. Voor de aanleg is intussen 14 miljoen euro beschikbaar, voor het onderhoud ongeveer drie ton per jaar.

Het Singelpark wordt een aaneengesloten park rond de binnenstad, waar je kunt genieten van de natuur, varen, wandelen, spelen, picknicken, sporten of juist lekker niets doen. Een beeldkwaliteitsplan zorgt ervoor dat er samenhang is tussen alle gebieden en er een echte eigen sfeer ontstaat.

Nieuwe gebruikers van de vroegere fietsenstalling van de Meelfabriek (zoals het Stadslab Leiden en TED x Leiden) tijdens de ingebruikneming.

Stadslab Leiden

In de Meelfabriek komt ook het Stadslab Leiden, dat dit jaar weer tal van activiteiten zal ondernemen. Stadslab is een netwerk en heeft geen kantoor of vaste vestigingsplek. Iedereen werkt vanuit eigen huis.

Deze vrijwilligersorganisatie komt met nieuwe ideeën voor de stad en haar inwoners. Zo is Stadslab ook betrokken bij het Singelpark-project. Bijeenkomsten vinden meestal plaats in de Meelfabriek of het gebouw Nieuwe Energie.

Wijken voor Kunst

Een soortgelijke club is Wijken voor Kunst, die culturele projecten in Leidse wijken initieert en ondersteunt. Kunst is ook een middel om de sociale samenhang in wijken te versterken, zo meent men. Samen met woningcorporaties en de gemeente wordt bekeken hoe kunst het best kan worden ingepast in de wijk.

Met ingang van 2013 is Wijken voor Kunst een samenwerking aangegaan met Stichting Rijnlands Architectuur Platform (RAP). Wijken voor Kunst is gestart in 2009. In de periode 2009-2013 zijn 51 projecten en activiteiten ondersteund (waarvan 31 afkomstig van bewoners, kunstenaars of organisaties uit de wijken). In de komende jaren zal de aandacht vooral uitgaan naar de wijken in verandering. (W.B.)

VERNIEUWING LAKENHAL KRIJGT STEEDS MEER VORM

De restauratie en uitbreiding van Museum De Lakenhal krijgen steeds meer vorm. De architecten zorgden voor het structuurontwerp. De gemeenteraad heeft intussen het uitvoeringsbesluit, waarmee het krediet beschikbaar komt, aanvaard. Met deze investering is De Lakenhal klaar voor de toekomst. De restauratie en uitbreiding gaan midden volgend jaar van start. Een historische gebeurtenis, aldus wethouder Jan-Jaap de Haan (cultuur).

Met de restauratie en uitbreiding kan het museum zich verder ontwikkelen tot een eigentijds en kwaliteitsrijk museum met een sterke historische basis. De kosten van de restauratie en uitbereiding bedragen 16,6 miljoen euro. De gemeente betaalt een groot deel van de kosten. Museum De Lakenhal haalt het overige zelf op via fondsen, subsidies, sponsoring en giften van bijvoorbeeld het Lucas van Leyden Mecenaat. De Bankgiro Loterij zegde al een bijdrage van een miljoen euro toe.

Structuurontwerp

De architecten, Julian Harrap Architects uit Londen en HappelCornelissenVerhoeven uit Rotterdam, ontwikkelden een structuurontwerp dat kwaliteit heeft maar waarbij ook op

Impressieschets Oude Hal met doorkijk naar de toekomstige "Achterplaats", uit het structuurontwerp van de architectencombinatie Julian Harrap Architects en HappelCornelissenVerhoeven.

de financiën is gelet. De vier afzonderlijke gebouwdelen worden in het ontwerp op een fraaie manier met elkaar verbonden.

Het rijksmonument de 'Laecken-Halle' uit 1641 wordt in oude luister hersteld. Oude meesters als Lucas van Leyden, Rembrandt van Rijn en Jan Steen, maar ook van moderne kunstenaars als Theo van Doesburg, Jan Wolkers en Erwin Olaf zullen zo meer tot hun recht komen. (Gemeente Leiden)

ADVERTENTIE

Pottenbakkers
20e eeuwse Leiderdorps aardewerk
uit eigen bezit

31 augustus tot 14 december 2013

VERLENGD TOT 15 JUNI

Woensdag 14.00 - 17.00
Zaterdag 10.30 - 12.30
Zondag 14.00 - 16.00

Sponsoren:
MAIRE park
HET APOTHEEK BOEKER

Leiderdorps Museum
Van Diepeningenlaan 110
2352 KA Leiderdorp
Tel 071-5820381
www.leiderdorp-museum.nl

BURGY
KLASSIEK BOUWEN

DENKEND AAN LEIDEN

'Ontdekfabriek' las ik boven de deur waardoor een rijtje jongens, meisjes van een jaar of tien aarzelend naar buiten schoof. Duidelijk was dat ze liever in de fabriek waren gebleven, maar hun bus stond al een tijdje te wachten, dus.

Ik was op die plek met vrienden uit Eindhoven die mijn interesse voor industrieel erfgoed kenden. Mijn gidsen legden uit dat de jonge onderzoekers in de weer waren geweest met schroevendraaier en soldeerbout om allerlei oude toestellen uit elkaar te halen en te hergebruiken voor apparaten van eigen vinding. Als die werkten, maakten ze filmopnamen, die bekeken werden op twee grote schermen tegelijk. Andere kinderen klommen in simulatoren van elektrische auto's en hielden wedstrijdsjes met virtuele benzineauto's.

In de Ontdekfabriek maken kinderen zelf uit wat ze leuk vinden aan wetenschap, techniek en design. Die fabriek is te vinden in, wat vroeger heette, de 'verboden stad'. Dat was een met hoge stalen hekken afgesloten territorium, tientallen hectare groot, midden tussen woonwijken van Eindhoven. Elke ochtend stroomden duizenden Philipswerkers door een bewaakte poort naar binnen op weg naar de eindeloze rij hoge fabrieksgebouwen, die afkomstig leken uit Fritz Langs *science fiction*-film *Metropolis* (1927). Op Strijp S, zo heette vroeger dit Philipsterrein waar ik nu werd rondgeleid, stonden ook het ketelhuis, het centrale machinegebouw, het Veemgebouw en het Glasgebouw. In dit immense industriële landschap was geen sprietje gras te vinden. Aan de oostelijke flank van het terrein was een miniem parkje, daar lag het natuurkundig laboratorium of Natlab, waar wetenschappers de basis legden voor uitvindingen als de pentode-radiobuis, de cassette recorder, de cd-speler en de videoplaat.

Al voor het einde van de twintigste eeuw begon de leegloop van dit bastion van de maakindustrie in Nederland en het gevaar dreigde dat uiteindelijk de verboden stad een spookstad zou worden. Philips maakte echter geen blunders en droeg in september 2004 voor 1 euro gebouwen én grond over aan Park Strijp Beheer, waarin de gemeente Eindhoven aan de touwtjes trok en VolkerWessels de projectontwikkeling deed.

Die overdracht was de laatste stap in een intensief proces van overleg en beleidsplanning dat erop mikt innovatie, technologie en design die al in de 'genen' van het gebied zaten, volledig te benutten voor hergebruik.

Nu, bij mijn rondleiding eind 2013 zie ik dat het hergebruik goed op gang komt.

De hoge Metropolisachtige gebouwen, die de visuele ruggengraat van het gebied vormen, zijn Rijksmonument geworden, maar wel verbouwd. Ik vergelijk het beeld dat ik nu op mijn netvlies heb met de indringende herinnering uit 1950, toen ik op deze plek als stagiair rondliep, en besluit dat de indrukwekkende fabrieksgebouwen van toen er nog steeds staan. Dat komt omdat de fabrieken wel een fraaie witte kleur kregen, maar hun gevelstructuur behielden. Binnen kwamen er geweldige, grote ovale trappenhuisen. De hokkerigheid van de fabrieksruimten, die nog in mijn geheugen kleefde, is verdwenen zonder dat de ruwe betonnen constructie is weggemoffeld. De grote golvende luifel langs de gevels op de begane grond geeft de gebouwen allure en vestigt de aandacht op de ingangen van de bedrijven van de vele (her)gebruikers.

De Ontdekfabriek is maar een van die hergebruikers. Er zijn er vele tientallen die zich allemaal voegen binnen het stramien van innovatie, technologie en design. Ik lees op de glazen toegangsdeuren onder andere: WE DESIGN, het bedrijf dat o.a. de podiumontwerpen voor DJ Armin van Buren World Tour en voor het Amsterdam Musicfestival 2013 leverde. En ook 4FUNKYFLAVOURS, ontwerpers van kinderkleding, de 'Vinylsnijderij' voor belettering, routingborden, posters, stickers en Broet, een faciliterend filmbedrijf. De grootste groep gebruikers zijn de bewoners van de 276 loftappartementen die elkaar binnenkort kunnen ontmoeten in de aantrekkelijke daktuinen. Ze kijken dan uit op veel Philipsgebouwen die nieuw leven werd ingeblazen, zoals het monumentale Natlab, dat nu een multifunctioneel theater is voor film, toneel en digitale media.

De verboden stad werd een open stad, met veel toegangswegen, en tegelijk ook een groene stad met grote plantsoenen en straten onder een groen bladerdak van dubbele platanen.

's Avonds op weg naar huis zoek ik naar een antwoord op de vraag waarom het in Leiden aan zo'n succesvol masterplan heeft ontbroken. Eigenlijk weet ik dat wel en ik troost me met de gedachte dat het met de Meelfabriek misschien ooit nog goed komt en dat het in Leiden in elk geval beter ging dan in Detroit, zodat de Lakenhal zijn Lucas van Leyden en Bavelaartjes niet hoefde te verkopen en de Stadschouwburg geen parkeergarage is geworden.

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde Leids Jaarboekje gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de Vereniging Oud-Leiden.

HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

De contributie bedraagt € 20,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts € 12,50. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 o.v.v. "nieuw lid" bent u lid van de Vereniging Oud-Leiden.

Postbus 917, 2300 AX Leiden, www.oudleiden.nl

slswonen
onderdeel van DUWO

Op kamers in Leiden?

Bezoekadres:
Rapenburg 33, Leiden

www.slswonen.nl

Je eigen thuis

GERARD J. TELKAMP

historicus, redacteur, copywriter

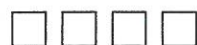
opdrachtonderzoek & eindredactie

PUBLICATIEBUREAU KAMPONG

geschiedenis van
bedrijven, gebouwen en families

Tesselschadestraat 38-A,
2332 BL Leiden
071-5315747
gerardjtelkamp@hetnet.nl

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenteën gelegd voor ons bouwbedrijf. Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen. Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude
071-5801254
info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

NIEUWE FILM OVER MOLENS

De Valk torent hoog boven Leiden uit (foto Quickworks)

Sinds half januari heeft Stedelijk Molenmuseum De Valk in Leiden een nieuwe attractie.

Dat is de publieksfilm *Molens*, die op 23 januari jl. in première ging. Deze film zal zonder twijfel een stevige impuls geven aan de positie van het Stedelijk Molenmuseum De Valk.

Deze eigentijdse film, in vier talen (Nederlands, Engels, Duits en Frans), voorziet zeker in de behoefte van de circa 25.000 bezoekers per jaar, waarvan 70 procent uit het buitenland komt. In elf minuten worden het ontstaan en de werking van dit wel zeer Hollandse erfgoed boeiend weergegeven. De opnamen vonden onder andere plaats in De Valk en enkele andere van de negen molens in Leiden. De film van filmmaker *Quickworks* doet het goed, zowel bij kenners als bij het grote publiek.

Bij de presentatie constateerde wethouder Jan-Jaap de Haan dat je De Valk in Leiden moeilijk over het hoofd kunt zien. Deze molen steekt hoog uit boven de stad. Hij constateerde dat de film zowel voor buitenlanders als

voor Leidenars een echte *eyeopener* kan zijn. 'Met deze film zet Molenmuseum Valk zichzelf en erfgoedstad Leiden nog beter op de kaart.'

Op de Leidse wallen

De Valk is de enige originele molen van de 19 die er ooit op de Leidse wallen stonden. Het is een 29 meter hoge stenen stellingkorenmolen uit 1743, en de derde molen op deze plek sinds 1611. Na de Tweede Wereldoorlog was een grote restauratie nodig om alle schade aan het rijksmonument te herstellen.

Met Willem van Rhijn stierf in 1964 de laatste telg uit een molenaarsgeslacht dat hier sinds 1869 woonde en werkte. In 1966 werd de molen met de (als enige in ons land bewaard gebleven) stadsmolenaarswoning een stedelijk museum. Naast de collectie-Van Rhijn en die van de Vereniging de Hollandsche Molen is de inventaris sindsdien uitgebreid met onder andere een rosmolen. De molen telt zeven verdiepingen, alle toegankelijk voor bezoekers. Vorig jaar werd het Stedelijk Museum De Valk een onderdeel van het Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), het kennis- en adviescentrum over erfgoed in Leiden en omstreken. (*Stedelijk Molenmuseum De Valk*)

MILJOENEN VOOR ZUID-HOLLANDSE MONUMENTEN

Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland stellen 3,7 miljoen beschikbaar voor de restauratie en ontwikkeling van waardevol erfgoed. Ondernemers, vrijwilligers en overheidsinstanties, verenigd in zogenoemde erfgoedtafels, brengen daarnaast ruim 14 miljoen bijeen voor dit doel. Die erfgoedtafels hebben inmiddels tientallen projecten voorgedragen. Op basis daarvan heeft de provincie een subsidieregeling en een pakket andere maatregelen vastgesteld.

De Zuid-Hollandse monumentenzorg richt zich in belangrijke mate op zeven grote projecten, elk met zijn eigen historisch verhaal, van de Romeinse Limes (grensgebieden langs de Rijn) tot de Atlantikwall. Veel aandacht is er voor de bescherming, beleving en het benutten van die monumenten. "Deze manier van werken leidt tot veel enthousiasme en inzet van de partijen die hierbij betrokken zijn," zegt gedeputeerde Han Weber. "Ik kijk met respect naar hetgeen nu al is bereikt. Erfgoed krijgt zo fans, vrienden, ambassadeurs en vooral investeerders, die onze ambities delen."

De provincie wil zo'n vijftig activiteiten financieel ondersteunen. Zo wordt de restauratie van Museum De Lakenhal in Leiden gesubsidieerd met 790.000 euro. Er is 82.500 euro voor het realiseren van aanlegplaatsen en herstel van jaagpaden in Delft. Een bijdrage van 125.000 euro is bestemd om het Werelderfgoed Kinderdijk toegankelijk te maken voor rolstoelgebruikers. Anderhalve ton is voor de restauratie en het hergebruik van de watertoren in Zwijndrecht. Op Goeree Overflakkee wordt een bezoekerscentrum bij Scheepstimmerwerf Middelharnis mogelijk gemaakt.

Vleermuisbunker

Voor de Atlantikwall is er een bijdrage van ruim 62.000 euro voor veiligheidsmaatregelen aan de Vleermuisbunker in Wassenaar. In de sector van de landgoederen is voor Voorschoten subsidie beschikbaar voor de restauratie van Buitenplaats Berbice (487.800 euro) en de bouw van een theepaviljoen en een landgoedwinkel bij landgoed Duienvoorde (100.000 euro). De erfgoedlijn Romeinse Limes ontvangt 191.630 euro voor activiteiten die de vroegere grenzen van het Romeinse rijk zichtbaar maken.

De activiteiten om de monumenten te behouden en te ontwikkelen gaan vaak ook over groen en recreatie. In het uitvoeringsprogramma Groen zijn de subsidies voor ontwikkelingen in natuur- en recreatiegebieden opgenomen.

RESTAURATIE BAKKERIJ-SCHOORSTEEN

De schoorsteen van de vroegere Timp Koekjesfabriek, later bakkerij Tijsterman, aan de Haarlemmerstraat blijft. Het zeldzame exemplaar wordt momenteel gerestaureerd. Dat is mogelijk geworden door een fors subsidiebedrag (de helft van de voor subsidie in aanmerking komende kosten: omstreeks 80.000 euro) van de gemeente Leiden.

De schoorsteen is gebouwd in de periode 1900/1910. Landelijk gezien is de schoorsteen uniek vanwege de nog steeds goed zichtbare ruitvormige versiering in een gele kleur. Dit motief is zelden gebruikt in de schoorsteenbouw. De Leidse schoorsteen, een gemeentelijk monument, is de enige in zijn soort in ons land.

De restauratie wordt uitgevoerd door schoorsteenbouwer Harm Meijer b.v.

JAARVERSLAG STIEL OVER 2013 STEEDS VAKER HERGEBRUIK VAN INDUSTRIËLE PANDEN

Het woord herbestemming heeft in 2013 in Nederland, en ook in Leiden, meer geklonken dan voorheen. Nieuwbouw is in tijden van teruglopende economie niet altijd mogelijk en zo valt vaker het oog op oude panden en hun mogelijkheden voor hergebruik. Het is niet altijd een eenvoudige taak om (aanzienlijke) complexen en terreinen nieuw leven in te blazen. Toch zijn er creatieve bedrijven, horeca-ondernemers en talrijke particulieren die zich vestigen in de gerestaureerde erfenis van ons industrieel verleden. Had STIEL in het verleden vooral zorgen over gebrek aan mogelijkheden voor hergebruik, nu zien we van alle kanten nieuwe initiatieven opbloeien om industrieel erfgoed een nieuw leven te geven.

Voor onderzoek naar herbestemming en om verval te gaan, is via de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) subsidie aan te vragen, waarvoor minister Bussemaker in 2013 het budget verhoogd heeft.

Donateurs en Bestuur

Op 31 december 2013 telde STIEL 164 donateurs (was 163 eind 2012), 12 werkgroepleden en 28 bedrijfsdonateurs. Daarnaast werden 32 relaties en 25 erfgoedorganisaties van de activiteiten op de hoogte gehouden. Er is geen bijeenkomst voor donateurs gehouden.

Het bestuur bestond uit G. van Hees (voorzitter), J.J. Gijsman (penningmeester en waarnemend secretaris tot april 2013), H.J. Korthof-Matze (2^e secretaris), W.B. Burgers (eindredacteur STIELZ), L. Barendregt (namens de Vereniging Oud Leiden), P. Buring, H.J. Turenhout (leden).

T. van Houten trad in april toe tot het bestuur en heeft de functie van secretaris op zich genomen. Een nieuwe eindredacteur voor het blad STIELZ heeft zich, ondanks enkele positieve contacten, nog niet gemeld.

Het bestuur heeft tijdens drie bijeenkomsten aandacht besteed aan een groot aantal objecten waarvan het voortbestaan en mogelijk hergebruik door STIEL wenselijk werd geacht.

STIEL heeft, na enkele gesprekken met organisaties tot behoud van monumenten en met enkele historische organisaties, besloten zich zelfstandig te blijven inzetten voor het behoud en hergebruik van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en de regio.

Panden

Ten behoeve van onderstaande panden heeft STIEL zich

ingezet voor behoud en hergebruik en in het verslagjaar is hierover het volgende te melden:

De **Meelfabriek** (Rijksmonument), Oosterkerkstraat 18, wordt meer en meer als locatie gebruikt, voor o.a. bijeenkomsten en lezingen. De Lakenhal werd uitgenodigd er een tentoonstelling samen te stellen en de gebouwen zijn gebruikt voor opnames voor een tv-serie. Ook maakt de Meelfabriek een actief onderdeel uit van de plannen om een Singelpark te ontwikkelen met een semi-openbare tuin op het terrein. Enkele organisaties krijgen in gedeelten van gebouwen hun werkruimten. De gemeente Leiden heeft een garantie toegezegd van 500.000,- aan de kredietverstrekkers voor max. vijf jaar. Er komt leven in deze locatie aan de oostelijke singelrand van de stad, waar gewerkt gaat worden aan (studenten-)woningen, hotel- en congresruimten, sport en wellnessvoorzieningen.

De schoorsteen uit 1910 van de **koekjesfabriek Timp**/volgens bakkerij Tijsterman (Gemeentemonument), Haarlemmerstraat 247, is tijdelijk gestut om te beschermen tegen omwaaien. De betrokken restaurateur verwacht de schoorsteen weer in goede staat te krijgen. De restauratie is helaas

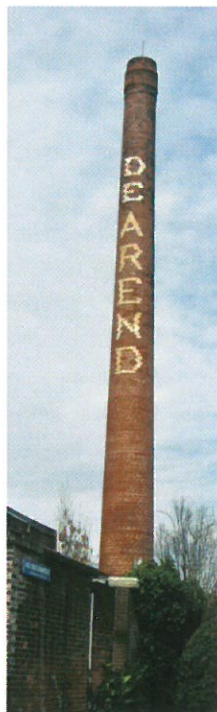

nog niet gestart, ondanks de verworven donaties en de gemeentelijke toezegging. Er is nog aanvullende financiering nodig.

Rond de **schoorsteen van wasserij de Arend** (Gemeentemonument), Herensingel 27, wil Stichting Huisvesting Werkende Jongeren, starterswoningen gaan bouwen. De schoorsteen blijft op die plek behouden, als herinnering aan dit verleden van de wasserij.

Het herplaatsen van de gevelsteen uit 1760 in een van de gevels het complex van **distilleerderij 'de Fransche Kroon'**, v/h **Hartevelt** (Gemeentemonument), Lange-gracht 61-65, zal begin 2014 plaatsvinden. Een tentoonstelling in het Archiefgebouw, Erfgoed Leiden en Omstreken, heeft de geschiedenis van dit bedrijf eind 2013 in beeld gebracht.

Het voormalige pand van de **Leidse Duinwater Maatschappij** – LDM – Ir. Driessenstraat 1-9/hoek Hooigracht, heeft in juni 2013 de status van Gemeentemonument gekregen. Gemeente Leiden verkoopt dit pand.

Twee panden van de **conservenfabriek van Tieleman en Dros** (Gemeentemonument), Middelstegracht/Ir. Driessenstraat, gaan een toekomst tegemoet als woningen. De Bouwgroep 'Woonfabriek Leiden' mag haar plan in deze oude fabriek realiseren en krijgt een jaar de tijd voor een definitief ontwerp.

Het **pand van de rijtuig- en wagenmakerij van J. de Groot**, Oude Varkenmarkt 13, staat te koop. Stichting Wagenmakersmuseum heeft de collectie van dit bedrijf uit het pand moeten verwijderen op last van de huidige eigenaar, de gemeente Leiden.

STIEL heeft in een brief aan het college van B&W laten weten dat bij de herontwikkeling van het Haagweg-kwartier er onvoldoende rekening wordt gehouden met de molenbiotoop van **houtzaagmolen de Heesterboom** (Rijksmonument), Haagweg/Galgewater. Voor het in werking houden van het huidige bedrijf mogen objecten rond de molen de maximale hoogte, om wind te kunnen vangen door de wieken, niet overschrijden.

Nieuw Werklust, kleiwarenfabriek (Rijksmonument), Hoge Rijndijk, gemeente Rijnwoude is verschillende keren in het nieuws geweest. De Rechtbank heeft in maart een uitspraak gedaan, waarbij de eigenaar is aangesproken de panden wind- en waterdicht te maken om verval tegen te gaan. De huidige deplorabele toestand van de bedrijfsgebouwen was o.a. van bovenaf te zien in onderdeel van een tv-serie eind 2013.

Van **Aardewerkfabriek Groeneveldt** in Voorschoten, resten alleen nog foto's en het tegeltableau met de naam van het bedrijf. De panden vielen onder de slopershamers.

STIELZ

De vierentwintigste jaargang verscheen in 4 kleurrijke nummers, waarin o.a. geschreven is over het hergebruik van watertorens en fabrieksschoorstenen in Leiden en daarbuiten, over de middenstand in de Steenstraat en de Lage Mors, Leidse panden waaronder die van de Meelfabriek, Hartevelt, Tieleman en Dros en industriële monumenten elders in Nederland.

Memorabilia

Voor een van de drie uit de opslag van NUON geredde stadsklokken zoekt STIEL nog een markante plaats in de stad. Voorgesteld is deze kubusvormige klok te gebruiken als vervangende klok op de hoek van de Hogewoerd/Korevaarstraat bij de herinrichting van de Breestraat.

Contacten en overleggen

STIEL neemt deel aan het overleg van historische organisaties in Leiden en betrokken wethouders in de Erfgoedkoepel. STIEL zet kritische kanttekeningen bij de plannen voor wijzigingen in het Aalmarktgebied.

Ook met landelijke organisaties, zoals de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN) en BOEi (non-profit organisatie die zich richt op herbestemmen van erfgoed) en plaatselijke erfgoedorganisaties, onderhoudt STIEL contacten en neemt deel aan bijeenkomsten.

Gemeente Leiden heeft een nieuwe Erfgoednota voor 2014-2020 opgesteld samen met betrokken Leidenaren en partners (via het traject 'Erfgoed ontmoet'), waaronder STIEL. Deze nota wordt in 2014 met de gemeenteraad besproken.

Er zijn contacten geweest over het behoud voor de stad

van ambachtslieden en hun opleidingen en over het varende erfgoed.

Financiën

STIEL sluit het jaar 2013 af met een saldo van € 168,50 en € 10.719,57 op de spaarrekening.

Aan de uitgave van ons tijdschrift *STIELZ* (drukken, layout, verzending) werd € 7.041,52 uitgegeven. De verkoop van losse exemplaren van Stielz leverde € 136,45 op.

STIEL ontving aan donaties € 4.865,70. Om kosten te besparen werden geen acceptgiro's verzonden maar men werd per brief verzocht te betalen. Het resultaat is aldus verliesgevend.

Daarnaast is in de kas nog een bedrag apart gezet: de ontvangen subsidie voor de restauratie van de Tijsterman schoorsteen ad € 5.000,- (H.K.)

ERFGOEDNOTA VASTGESTELD

LEIDEN — In december van het afgelopen jaar heeft de Leidse gemeenteraad de nieuwe Erfgoednota (2014-2020) vastgesteld.

De raad was positief over de inhoud en over het proces: betrokken erfgoedliefhebbers dachten volop mee. Daarmee is deze nota van de gehele stad en niet alleen van de gemeente. In de komende jaren zullen de ambities worden uitgevoerd door alle betrokkenen.

Cultuurwethouder Jan-Jaap de Haan dankte iedereen die in de afgelopen periode meewerkte. "Dat de raad de Erfgoednota enthousiast heeft ontvangen is in de eerste plaats een compliment voor al degenen die hebben meegedacht en hun ambities hebben ingebracht."

KORTWEG

Een selectie van kort nieuws uit de wereld van het industrieel erfgoed

SCHOORSTENEN

De gemeente **Utrecht** heeft onlangs 33 bedrijfsgebouwen uit de periode van de industrialisatie aangewezen als gemeentelijk monument. Een van die monumenten: de drie schoorstenen van de elektriciteitscentrale aan de Kanaalweg.

RUBRIEK MONUMENT

HEMBRUG-TERREIN WIL HIP BEDRIJVENPARK WORDEN WAT ER RESTEERT VAN EEN MUNITIEFABRIEK

RUBRIEK MONUMENT

In deze rubriek aandacht voor het industrieel erfgoed buiten Leiden en regio. Deze keer de oude munitiefabriek, die sinds het laatste decennium van de negentiende eeuw gevestigd was aan de Hemkade in Zaandijk. Nu moet dit industrieterrein, met 125 gebouwen (waarvan 50 de monumentale status hebben), een cultureel-creatieve hotspot worden in de Amsterdamse regio.

De munitie- en wapenfabriek is stok-oud. Ze werd eeuwen geleden neergezet in Delft. Daar was op den duur niet genoeg ruimte en zo verhuisde de fabriek in de jaren negentig van de negentiende eeuw naar een locatie bij de Hembrug in het centrum van de Stelling van Amsterdam. Een logische plek, want in die dagen was Amsterdam immers de laatste stad die verdedigd moest worden tegen een mogelijke vijand. Daarvoor was de verdedigingslinie in de periode van 1880 tot 1920 opgericht.

Lange tijd floreerde het overheidsbedrijf, dat vroeger de naam Artillerie-Inrichtingen droeg. Er werden wapens

Een van de monumentale panden op het industrieterrein.

geproduceerd voor het Nederlandse leger en voor het Koninklijk Nederlandsch-Indische leger. In de Eerste Wereldoorlog werkten er 8500 mensen. Na die oorlog nam het aantal personeelsleden snel af. In het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw was het personeelsbestand tot 1500 teruggelopen. Zelfs werd er gedacht aan sluiting.

In 1928 werd de organisatievorm gewijzigd. De onderneming werd omgezet in een naamloze vennootschap en daardoor kreeg de bedrijfsleiding meer vrijheid. In de Tweede Wereldoorlog werd het bedrijf ontmanteld door de Duitse bezetter. Na de bevrijding werd het bedrijf weer opgestart. In 1973 splitste de Nederlandse regering

Het gebouw van het vroegere Eurometaal aan de Hemkade.

DEEL HEMBRUG OPEN VOOR PUBLIEK

Sinds januari is een deel van het Hembrug-terrein opengesteld voor het publiek. De openstelling, waarvoor de officiële openingshandeling werd verricht door minister Blok, betekent dat het publiek een deel van het terrein kan bezoeken van 07.00 tot 19.00 uur. Er zijn nu ook meer mogelijkheden voor bedrijven om zich hier te vestigen. (prov. Noord-Holland)

Een aantal gebouwen wordt nog water- en winddicht gemaakt. Op de achtergrond een van deze gebouwen, en op de voorgrond overblijfselen van de eerste Hembrug (1878), die begin twintigste eeuw werd afgebroken en vervangen is door een grotere brug.

het bedrijf in twee delen, *Eurometaal* (militaire productie) en *Gereedschap Werktuigen Industrie Hembrug*. Tien jaar later werd het laatste bedrijf overgenomen door *Figee*, Haarlem.

In 2003 was het voorbij met *Eurometaal*. Het bedrijf ging niet failliet, maar de opdrachten bleven eenvoudig uit. En nu, tien jaar later, zien we wat ervan over is. Het terrein van *Eurometaal* is ruim 42 hectare groot, er staan vandaag 125 gebouwen en daarvan hebben er maar liefst vijftig de status van rijksmonument. Er is een bedrijfsmuseum met veel spullen uit vervlogen jaren.

Schokbos

Waardevol is ook de natuur op de *Hem*, van origine een kunstmatig eiland ontstaan bij de aanleg van het Noord-

zeekanaal. Zo is indertijd een *schokbos* aangeplant, dat de explosies bij het beproeven van het materiaal moest dempen. Het bos staat op kleigrond en heeft daardoor inmiddels een voor ons land zeldzame natuurlijke biotoop. Dit bos heeft ook de status van monument.

Wat gaat er gebeuren met wat er over is van de oude munitiefabriek? De grond en de gebouwen zijn het eigendom van de rijksoverheid. Samen met de provincie Noord-Holland en de gemeente Zaandijk heeft het Rijksvastgoed- en ontwikkelingsbedrijf een plan ontwikkeld voor het Hembrug-terrein. Het moet een culturele en creatieve 'hotspot' in de regio Amsterdam worden, een industrieel erfgoedpark, waar horeca, recreatie en bedrijvigheid de boventoon voeren. Wonen zal er nauwelijks een rol spelen.

Een kijkje in het Hembrug-museum.

Enkele jaren geleden is een begin gemaakt met de ontwikkeling van dit terrein, 42 hectare groot. Aan de Hemkade bevindt zich het Hembrugmuseum, waarin veel spullen uit de vroegere wapenfabriek een plaats hebben gekregen. Op het terrein vinden nu tal van bezigheden plaats. Monumentale gebouwen worden opgeknapt, huurders nemen hun intrek in gebouwen en er worden in toenemende mate activiteiten ontwikkeld. Begin dit jaar werd de inschrijving geopend voor de verhuur van vijf belangrijke monumentale gebouwen op het Hembrugterrein.

Ook bestaan er plannen om activiteiten in het kader van het jaar van het mobiel erfgoed, dat dit jaar gehouden wordt, in een van de industriehallen op deze locatie te houden. Daarbij wordt gedacht aan publiekelijk toegankelijke restauraties van vliegtuigen, zoals de Fokker F28. Een drijvende kracht achter deze activiteiten is Arno van der Holst, de vroegere directeur van het *Aviod(r)ome*, die zich nu inspant voor de de Nieuwe Hembruglocatie.

Het nieuwe Hembrug is er nog niet, maar het ziet er naar uit dat het er wel zal komen. Een historisch industrieterrein, dat zich zal ontpoppen tot een bedrijvenpark met veel aandacht voor creatieve werkzaamheden, voor cultuur en voor toerisme; een hip bedrijventerrein dus, vlakbij Amsterdam en bij de natuur. (W.B.)

STRIJD OM DE MELKSANERING IN LEIDEN IN DE JAREN VIJFTIG

HOE DE MELKSLIJTERS HUN PROBLEMEN OPLOSTEN

Wie zich bezighoudt met de geschiedenis van nog bestaande of vroegere melkzaken annex melkslijterijen, stuit vroeg of laat op het verhaal van de melksanering in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Over deze gezondmaking van een verbrokkelde branche berichtte ook de Leidse pers.

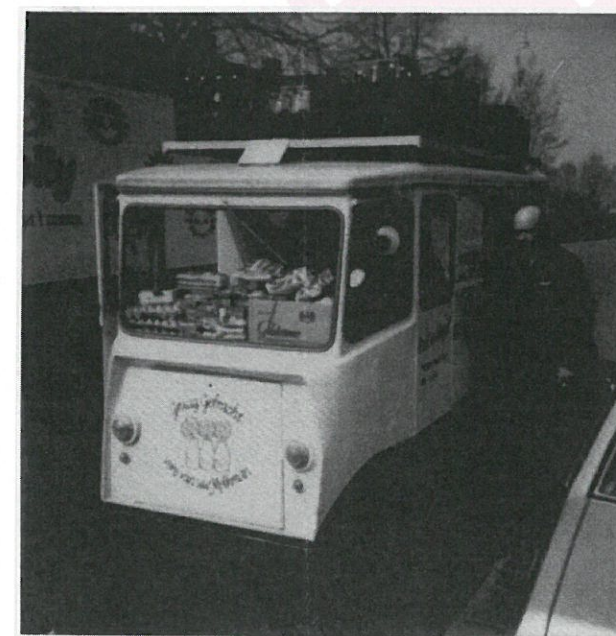
Siem van Egmond voor de winkel deur op Tesselschadestraat 8, in gesprek met de vertegenwoordiger (keurig in pak) van Nutricia met zijn bestelauto. Rechts de melkcar van Van Egmond met opschrift: Drink melk. Neem per man... driekwart kan. Foto: Frankenmolen, Voorburg. Vermoedelijk 1958 of 1959; in bezit mw. Jeanne Sitskoorn-van Egmond.

Het merkwaardige woord melksanering slaat niet op het verbeteren van de melk zelf, maar op de gezondmaking van een versnipperde bedrijfstak. De melksanering maakte een eind aan een situatie waarbij de melkbezorgers elkaar letterlijk in de wielen reden. Overeenstemming over de saneringsmaatregelen en over hun doorvoering kwam

niet zonder slag of stoot tot stand. Bijna tien jaar woedde er zowel onder vakgenoten als in de publieke opinie een hevig debat. Deze jarenlange discussie werd zowel landelijk als lokaal gevoerd, zo ook in Leiden. Zeker ook plaatselijk dus, omdat de sanering per gemeente moest worden geregeld.

In het in het vorig nummer (december 2013) van *Stielz* gepubliceerde artikel over de voormalige melkslijterij die was gevestigd op Tesselschadestraat 8 in de Lage Mors, spraken we al kort over de rol van melkboer Simon van Egmond, die er met zijn vrouw Bep Koolloos de winkel bestierde. Als melkslijter begon Simon in de jaren dertig met een wijk van 25 klantjes in heel Leiden, terwijl hij tot in de jaren vijftig in eigen straat en buurt de concurrentie van een tiental collega-bezorgers moest dulden. Dit alles nog vele jaren per bakfiets, die door weer en wind en met eigen mankracht moest worden aangetrapt.

Simon van Egmond speelde een hoofdrol in de Leidse melksanering, een systeem om het aantal melkslijters te verminderen en ze te binden aan een buurt of wijk. In de crisisjaren dertig was het aantal melkbezorgers met maar vaak ook zonder een eigen winkel aanzienlijk gegroeid. Het beginnen van een nieuw bestaan als melkslijter was een mogelijkheid om aan de toen heersende werkloosheid te ontsnappen. Met een klantenkring die in het bijzonder bestond uit eigen familieleden, vrienden en kennissen, verspreid over heel de gemeente of stad, kon de slijter een magere boterham verdienen. Per straat of buurt was er in

Gemotoriseerde melkcar, de zogeheten Spijkstaal, opschrift voorzijde: "graag gebracht ... vers van uw melkman"; naast de kar melkslijter Maarten de Vogel van de melkzaak Tesselschadestraat 8, Lage Mors, Leiden. Circa 1970? Foto uit collectie mw J. de Vogel-Niehot.

Melkfabriek De Landbouw, Rijnsburgersingel 23, afgebroken eind jaren zeventig. Veel Leidse melkslijters betrokken hun melk van De Landbouw, na 1973 Menken-Landbouw. Foto circa 1965. Collectie De Landbouw, ter beschikking gesteld aan STIEL. Opgenomen in foto-documentatie Niek Bavelaar.

Melkboer Maarten de Vogel bij het geopend portier van zijn Volkswagen-bus in de Roemer Visscherstraat met uitzicht op Tesselschadestraat, Lage Mors, Leiden. Circa 1985? Foto uit collectie mw J. de Vogel-Niehot.

extreme gevallen soms sprake van een dozijn slijters die elkaar per bakfiets beconcurrerden met een vrij uniform product. En dat van vroeg in de ochtend tot soms vrij laat in de middag. Het te verkopen product werd er in de loop van de dag niet beter op. Verzuring lag op de loer, en niet alleen van de collegiale verhoudingen en van de betrekkingen tussen klant en bezorger. Die klant was in die jaren nog allereerst de huisvrouw, die zich overigens na de Tweede Wereldoorlog steeds meer ging "emanciperen" en niet meer alles kritisch over zich heen liet gaan, ook en juist als het consumentenzaken betrof.

Ondanks het tijdelijk soelaas van de naoorlogse geboortegolf nam de omzet per slijter nauwelijks toe, want de mens verdraagt nu eenmaal slechts een beperkte hoeveelheid melk, terwijl de kosten stegen. Als oplossing voor de opeenstapeling van deze bedrijfseconomische en praktische problemen werd het systeem van de melksanering bedacht. Daarbij zou voortaan maar een zeer beperkt aantal melkbezorgers per wijk de consument bedienen. Het systeem paste in een periode waarin de overheid het bedrijfsleven reguleerde op basis van min of meer verplichte organisatie per bedrijfstak, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Het systeem kwam ook neer op een grote mate van deelname en verantwoordelijkheid van de ondernemers, de middenstanders zelf. Op dat laatste viel duidelijk het accent bij de melksanering.

Plannen in Leiden

Eind jaren veertig, begin jaren vijftig waren al een paarhonderd gemeenten "gesaneerd". Zo meldde de *Leidsche Cou-*

Melkhandelaar P. Bol met zijn (Spijkstaal?) elektro-melkwagen, vlak voor beëindiging van zijn zaak in de Julianastraat 45, Noorderkwartier, Leiden. Foto Niek Bavelaar, 197?

rant op 5 juli 1947 dat de melksanering in Wassenaar van kracht werd, hoewel een kleine groep huisvrouwen bleef vasthouden aan de eis van twee melkslijters per wijk. Een paar jaar daarna waren er in Leiden al heel serieuze plannen. In januari 1949 besloot een vergadering van de afdeling Leiden van de *Verenigde Melkhandelaren Organisatie* (VMO) met een kleine meerderheid tot sanering. Een commissie van voorbereiding werd ingesteld. Vervolgens kwam er een melksaneringscommissie tot stand, met Simon van Egmond als voorzitter. In een uitgebreide ingezonden brief in het nummer van 22 maart 1952 van het behoudende protestants-christelijke dagblad *Nieuwe Leidsche Courant* (NLC) verzet de ons bekende S.J. van Egmond, Tesselschadestraat 8, zich tegen het in een hoofdartikel in die krant onder de kop *Gevaarlijke Weg* geschetste negatieve beeld van de melksanering. Neen, zegt Van Egmond, het is geen "uiting van gemakzucht of machtswellust van de melkhandel". Die is genoodzaakt orde op zaken te stellen of gedeeltelijk ten onder te gaan via faillissement. Er moet gerationaliseerd worden. Een "gesaneerde" melkboer zal nog meer "zijn best moeten doen om zijn klanten naar behoren te bedienen"; een slechte melkboer kan immers niet meer uitwijken... De sanering zal geen paradijs op aarde brengen, maar juist de "gevaarlijke weg" helpen verlaten "die voor velen naar de ondergang leidt".

Helaas moest dezelfde krant op 20 april melden dat de melksanering in Leiden geen doorgang zou vinden. Van de niet minder dan 140 Leidse melkboeren behoorden er ten minste 19 ofwel 13 % tot de groep van anti-saneerders, terwijl volgens de hier en elders afgesproken en vastgelegde procedure 90 % vóór moest zijn. Aldus het verslag van een vergadering van de anti-saneringscommissie in Klein Minerva. Het lukte dus niet op de aanvankelijk beoogde ingangsdatum in februari 1952 de stad in 120 wijken in 28 sectoren in te delen. In mei 1952 viel het doek. Het zou nog een volle vier jaar duren voor de melksanering in Leiden een feit was.

Melkboer J.J.A. van Schie met zijn Spijkstaal wagen (met opschrift 7Up) in de Buys Ballotstraat in de Professorenwijk, Leiden. 1969. Uit collectie Marian van der Voorn-van Schie.

De anti-saneerders

De blokkerende minderheid van melkslijters en daarnaast hun luidruchtige medestanders in het maatschappelijk middenveld hadden vooral het woord vrijheid in hun vaandel. Ze kwamen uit heel uiteenlopende hoek. Er waren de conservatieve confessionelen, vooral orthodox protestanten, die zich verzetten tegen elk overheidsingrijpen of wat daarop leek. Je had vrijheidslievende liberalen en anderen, die soms teruggrepen op de bezettingsjaren om hun argumenten kracht bij te zetten. En dan waren er diegenen die consumentenbelangen voorop stelden en zich kantten tegen vermeende monopolies. En uiteraard overlapt de argumenten, principes en belangen. We geven tegenstanders en critici in chronologische volgorde het woord.

Het bestuur van de afdeling Leiden van de *Nederlandse Christen-Vrouwen Bond* hoorde op 17 december 1951 vertegenwoordigers van de sanerings- en anti-saneringscommissies. Vooralsnog meent het "dat de sanering niet in het belang van de consument kan worden geacht". De NLC van 9 februari 1952 drukt een fors gedicht af van "Een huisvrouw", getiteld De melksanering: "Want Leidse melkboeren, die hebben een idee. Ze zijn warempel bezig, geloof me, het is waar, De klant te koeien, ja heus, met huid en haar. Men zal worden gedwongen van wie men melk gebruikt. Of melkboer altijd schoon is, of naar de koemest ruikt.... Het doet me, strikt genomen, een beetje Moskous aan. Wij wensen niet gebonden, maar altijd vrij te staan.... Ik wens met grote nadruk, dat ieder zich beraadt, en niet in het minst onze Leidse raad."

Dezelfde *Nieuwe Leidsche Courant* bericht op 16 mei 1952 over de 15de Bondsdag van de *Bond van Gereformeer-*

de Vrouwenverenigingen te Arnhem. Een van de sprekers besprak het thema Vrijheid door gehoorzaamheid. In de calvinistische vrijheidsoptvatting mag de staat zich niet bemoeien met de interne zaken van het gezin en andere levenskringen. Als voorbeeld van bureaucratie noemde deze mevrouw mr B.G. von Meijenfildt-Bakker uit Amersfoort "de melksanering, die leidt naar de standaard-moeder en het standaard-gezin."

Op 15 september 1953 plaatst de (rooms-katholiek gezinde) *Leidsche Courant* een fel ingezonden stuk van "Een Leidse Sassenheimer", waarin hij waarschuwt: "Wanneer gij Leidenaars laat besluiten tot melksanering, dan hebt gij geen recht meer om op 3 Oct. Bevrijdingsfeest te vieren. Onze voorvaders hebben in 1574 alles getrotseerd ter wille van de vrijheid, (...) Melksanering is een aantasting van onze vrijheid....

Dus Leidenaars, let op Uw zaak. In Leiden vooral geen vrijheidsbeknotting."

Van onverdachte zijde valt ook een waarschuwing te horen: in februari 1954 constateert minister Mansholt van Landbouw en Voedselvoorziening dat de melksanering soms met monopolies gepaard dreigt te gaan.

De NLC van 9 juni 1956 doet er nog een schepje bovenop in een ingezonden stuk van "een lezer, geen melkboer" over de die week ingevoerde melksanering: "Het publiek beslist niet meer wie er aan de deur komt, maar de heren van de saneringscommissie doen dat... Deze heren willen de klok terugzetten naar de jaren 1940-1945, toen we ook niets te zeggen hadden... Burgers van Leiden, let op uw zaak, kiest voor uw vrijheid, dat is uw taak, want de sanering ligt op u te loeren, kiest en neemt een van de 22 vrije melkboeren."

Op de jaarvergadering van de afdeling Leiden van de *Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* in het Gulden Vlies op 9 februari 1956 bleek dat "ondanks alle goede bedoelingen van de Leidse melkhandel – o.a. een keuze uit drie melkboeren" de Leidse huisvrouwen zich nog bleven verzetten tegen de plannen ook in de Sleutelstad tot melksanering te komen. Met algemene stemmen werd besloten tot een brief met die strekking aan het College van Burgemeester en Wethouders. (De sanering moest immers van gemeentewege gefiatteerd worden.)

Het pleit beslecht

In de loop van de eerste helft van de jaren vijftig was de leiding van het verzet in diverse maatschappelijke geledingen niet minder geworden, maar toch vormde zich langzamerhand ook bij de slijters zelf een stabiele meerderheid pro

Wagenpark van Melkfabriek De Landbouw, geparkeerd bij Molen de Valk op de Lammermarkt, Leiden. Op de achtergrond Melkfabriek De Landbouw, Rijsburgersingel 23. Foto circa 1970? Collectie de Landbouw, ter beschikking gesteld aan STIEL. Opgenomen in fotodocumentatie Niek Bavelaar.

sanering. Lobbywerk van Siem van Egmond was daar niet vreemd aan. Ook al zou hij niet de spookschrijver zijn van het ingezonden stuk van "Een weldenkende huisvrouw" in de *Leidsche Courant* van 23 september 1953, het was wel in zijn geest geschreven. De schrijfster wil "een lans breken voor onze melkhandelaren". Iedere melkhandelaar die zij kent, bedient haar correct. Aan wie dan de voorkeur te geven? De critici maken misbruik van het woord vrijheid: "Door een veel te ruim nemen van crediet [lenen van de melkboer, op de pof kopen, op de lat laten schrijven], hebben de meesten hun vrijheid verloren en zich geheel aan hun leveranciers verplicht.... De wan-orde die nu met de bezorging heerst, door met 25, ja zelfs meer handelaren, één straat van melk te voorzien, vraagt toch wel degelijk een oplossing, en deze is in een goede sanering tot stand te brengen."

De LC berichtte enkele dagen daarvoor over een voorlichtingsvergadering van de melksaneringscommissie, waarop voorzitter S. van Egmond voorbeelden uit de praktijk gaf: "Hoeveel maal ziet men niet 's avonds nog een melkboer op weg naar zijn klanten. Iedereen zal duidelijk worden, dat beiden hier de dupe van zijn. De klant, omdat hij de melk

veel te laat krijgt en het voedzame nat dan bovendien door de lange rit nog aan kwaliteit ingeboet heeft. De melkboer omdat hij met tijdgebrek, grote slijtage en een te geringe omzet te kampen heeft. Vele van zijn late klanten zijn namelijk zgn. halve klanten, die ook nog een andere melkboer aanhouden." Het gevolg: "klant kwaad over te late onfrisse melk, de melkboer knorrig en hondsme." Na de sanering zal niet meer dan de helft van de huisvrouwen aan een ander gezicht moeten wennen. Bij onenigheid zal men zich tot een adviescommissie kunnen wenden, die de klant een andere melkboer zal aanwijzen. Aldus Van Egmond.

De *Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* wilde anno 1952 zelf nog geen uitdrukkelijk standpunt innemen. In het *Leidsch Dagblad* van 29 april werd opgeroepen tot een publiek debat in Café Royal op vrijdagavond 2 mei over het onderwerp Wat is melksanering? "Deze raakt de belangen van iedere Leidenaar!" Sprekers zijn J.H. van der Kloot namens de Saneringscommissie en G. de Kler namens de Anti-Saneringscommissie.

Op 5 juni 1956 komt het dan toch eindelijk van het van kracht worden van een Leidse melksaneringsovereenkomst. Er wordt overgegaan op zogeheten rationalisering

van de melkbezorging (melksanering). De NLC geeft de opinie van de Leidse melkhandelaren weer, die erop neer komt dat geen sanering zou betekenen "lange werktijden en verhoging van de distributiekosten, waarvan ongetwijfeld ook de consument de gevolgen zou ondervinden." Het product [de melk] krijgt een korte "looptijd" (uiterlijk om 1 uur is de melkslijter klaar) in betere toestand; 90 % van de melkhandel doet mee; 40 % van de bevolking moet van handelaar veranderen; de eerste drie maanden is er geen vrije keuze; de stad is in sectoren verdeeld met elk minstens drie wijken; per wijk is er 1 bezorger, per sector 3; na verloop van tijd kan de klant eventueel kiezen uit de 3 sectorbezorgers. De NLC van 20 december doet verslag van de installering ten stadhui van de Vertrouwensraad Leidse Melksanering, gevolgd door een lezing door S.J. van Egmond, de initiatiefnemer van de Leidse melksanering en voorzitter van de Leidse saneringscommissie.

De pennenstrijd luwt nu wat, al is er soms nog wat kritiek. Zo een ingezonden stuk in de NLC van 28 december 1957 van een consument die zich beklagde over veel te late middag- en avondbezorging, wat vooral scheen voor te komen in de nieuwe wijken, bijvoorbeeld in Zuid-West. In de *Leidsche Courant* van 6 januari 1958 lezen we dat de melkprijs in Leiden met één cent per liter omhoog gaat. De gesaneerde melkhandelaren hebben dit besluit genomen omdat de kosten zijn gestegen, onder meer de uitkoopkosten in verband met het opheffen van onrendabele melkzaken.

In het archief op de Boiotkade berusten drie notulenboeken van de saneringscommissie uit de periode 1957-1975 met handgeschreven verslagen van meer dan 550 bestuursvergaderingen en een aantal jaarlijkse algemene ledenvergaderingen. Wat op de bestuursvergaderingen wordt verhandeld, betreft overwegend kwesties van afbakening en overname van bezorgbuurten, soms behandeling van klachten over de kwaliteit van collega-slijters, daarnaast de afkoop van opgeheven melkzaken, waarbij hun contingent (vastgelegde omzet) door de commissie en vervolgens door andere melkhandelaren wordt overgenomen. De commissie stelde ook de bijdrage (in 1974 zo'n 13 gulden per week) vast die de melkhandelaar betaalde aan kosten voor organisatie, sanering en Sociaal Fonds. De meeste verslagen (voornamelijk van de hand van secretaris Wim de Geus) zijn geparafeerd door voorzitter S.J. van Egmond. Zijn opvolger in de zaak op Tesselschadestraat 8 Maarten de Vogel wordt in 1972 herbenoemd als lid van de kascommissie. Het systeem van de melksanering als zodanig staat niet meer ter discussie. In 1975 wordt besloten tot opheffing van de saneringscommissie en haar taken over te dragen aan de afdeling Leiden van de *Verenigde Melkhandelaren Organisatie* VMO.

Bij de opheffing van het Sociaal Fonds kregen alle leden

De etalage van de melkzaak van J.J.A. van Schie, De Sitterlaan 17, Professorenwijk, Leiden. Opschrift Comestibles. Deze vooroorlogse aanduiding van "fijne eetwaren" (Van Dale) gaf aan dat de melkwinkels van de melkslijters meestal geheel of gedeeltelijk ook functioneerden als kruidenierszaak om een redelijk bestaan te voeren. En zo verkocht de melkslijter uit zijn kar niet alleen melk en andere zuivelproducten maar ook bijvoorbeeld frisdranken à la 7Up. Foto circa 1970? Uit collectie Marian van der Voorn-van Schie.

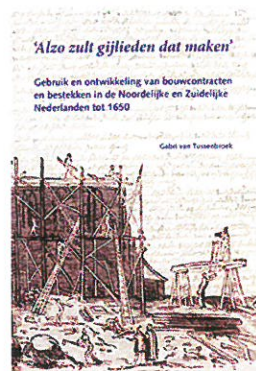
Toonbank met de chocoladecollectie van de melkwinkel-annex-kruidenierszaak van melkslijter J.J.A. van Schie, De Sitterlaan 17, Professorenwijk, Leiden. Foto circa 1965? Uit collectie Marian van der Voorn-van Schie.

een beeldje van een boerin die melk in een melkbus overgooide, een verwijzing naar de eerste schakel in de lange keten van de melkbezorging.

Gerard J. Telkamp

Met dank aan mw Jeanne Sitskoorn-van Egmond, oudste dochter van Simon van Egmond, die mij op de rol van haar vader bij de melksanering in Leiden heeft gewezen. GJT

BOEK & TIJDSCHRIFT

BOUWCONTRACTEN

2013, 272 pp., 13 illustraties zw/w, gebonden, ISBN 978-90-5997 159-2. Prijs 39,50 euro.

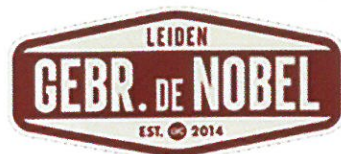
Er is een opmerkelijk boek verschenen over bouwcontracten: 'Alzo zult gijlieden dat maken.' Gebruik en ontwikkeling van bouwcontracten en bestekken in de

Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot 1650 door Gabri van Tusschenbroek. Uitgever is Primavera Pers, Leiden

Welke afspraken maakten bouwheer en aannemer voor 1650 met elkaar voordat er werd begonnen met de bouw van een stadhuis, een kerk, een kasteel of een huis? Welke garanties waren er dat het werk goed werd uitgevoerd? Wie zorgde voor het materiaal? Wat te doen bij overmacht of meerwerk? En hoe legde men de afspraken vast? Deze vragen en andere staan centraal in deze studie.

Gabri van Tusschenbroek is stadsbouwhistoricus van de gemeente Amsterdam en docent architectuurgeschiedenis en monumentenzorg aan de universiteit van Utrecht.

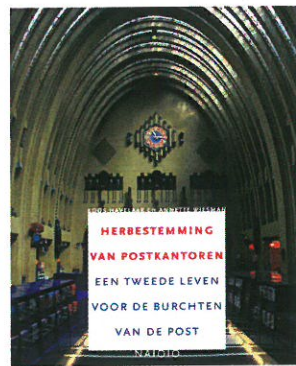
DE HISTORIE VAN LOCATIE GEBR. DE NOBEL

Op een bijeenkomst in het Scheltema op de Oude Singel op 22 februari hebben sprekers de historie en de toekomst van het Muziekcentrum Gebr. De

Nobel toegelicht, o.a. de architect Chris Arts en de theateradviseur Koen Koch. In dit nummer van *Stielz* iets over de geschiedenis van de locatie Gebr. de Nobel en Scheltema. Later mogelijk iets over de toekomst van deze locatie.

Scheltema begon rond 1817 een dekenfabriek op deze plek, eerst met een rosmolen (een molen in beweging gebracht door een paard), later, in 1833, vervangen door stoommachines. Elektriciteit kwam er pas in 1913. Textielwerkers en andere ambachtslieden kwamen voor een groot deel uit de Zuidelijke Nederlanden. Ook de familie de Nobel hoorde daarbij, wellicht uit het Franse deel, toen het geslacht nog voorkwam onder de naam le Noble. In ieder geval een grote familie, want

OVER POSTKANTOREN

2013, 176, p., ill., lit.opgaaf, reg. ISBN 978 94 62080 56 0. Prijs 29,50 euro.

Al weer even geleden is bij NA010 Uitgevers verschenen: *Herbestemming van postkantoren. Een tweede leven voor burchten van de post*,

geschreven door Koos Havelaar en Annette Wiesman.

Boeken over postkantoren zijn niet dikgezaaid, terwijl het postkantoor in zijn hoogtijdagen toch heel populair was. Nu deze kantoren als instelling verdwenen zijn, rest slechts een agentschapje bij de Bruna-winkel. De glorie-dagen van het postkantoor komen we tegen in dit boek. De herbestemming van een aantal postpaleizen van wel- eer, over het algemeen zeer geslaagd, krijgt veel aandacht. Boeiende lectuur voor de liefhebbers, maar ook voor mensen met een brede interesse in de voorbije zaken van onze samenleving.

rond 1940 woonden er 11 families de Nobel in Leiden. Net zoals veel leden van de familie Gysemans die na de val van Antwerpen rond 1600 naar Leiden kwamen vanuit Mechelen als ambachtslieden, o.a. als spinners, wevers en vollers.

De NV fabriek van wollen dekens v/h J. Scheltema Jzn groeide voorspoedig, was een grote fabriek, internationaal bekend. In 1853 werd het huidige pand gebouwd. De fabriek heeft het tot eind jaren vijftig van de vorige eeuw volgehouden. Het gebouw is nu een Rijksmonument, mede op voordracht van STIEL.

Droomfabriek

De Firma Gebr. de Nobel kocht de panden in 1958 en vestigde er haar bedrijf. Een deel aan de Oude Singel was nog jaren de Droomfabriek. Later kocht de Gemeente de panden ten behoeve van de uitbreiding van de Lakenhal, maar daarvoor zijn er nu andere plannen.

Aan de westkant van de Marktsteeg, de nummers 6 en 8, vestigde zich in 1850 de Tras- en Pleisterfabriek van Paternotte. Tras is een vulkanisch gesteente, zeg maar puimsteenstukken die fijn gestampt of gemalen moesten worden met

de hand of met een rosmolen. Pleister bestaat uit een droog mengsel van tras, gips en kalk dat met water wordt aangemengd. De verhouding is erg belangrijk, want kalk krimpt en tras en gips zetten uit na bevochtiging en droging, dus dat moest elkaar opheffen. Voor de grovere mortels werden zand en soms paardenhaar toegevoegd.

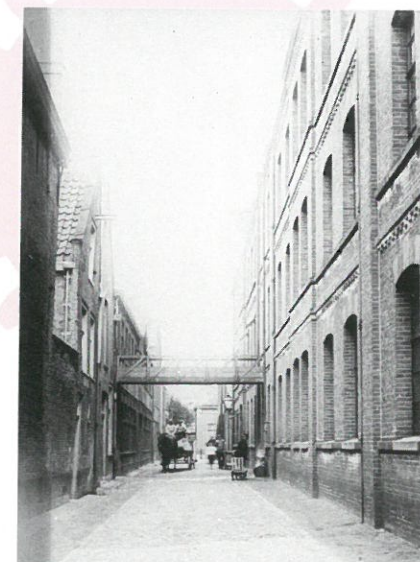
Veel prachtige stucplafonds en schoorsteenstukken in Leiden uit vorige eeuwen danken we aan rondtrekkende Italianen die erg knap waren in het modelleren of gieten van die stucwerken. Ook in een huis aan de Hogewoerd bevindt zich nog een schoorsteenstuk met een levensgrote oosterling met tulband uit de tijd dat daar de textielabriek van Van Heukelom/van Lelyveld was gevestigd die handel dreef met de Levant (Midden-Oosten). Zij haalden al in 1816 de eerste stoommachine uit Birmingham naar Leiden, vee l eerder dan die van Scheltema.

Vermoedelijk stelden de Italianen die pleisters zelf samen of brachten ze die mee uit Henegouwen in België, toen nog de Zuidelijke Nederlanden, want daar is een stamvader Paternotte bekend.

Handig om dan in de Marktsteeg enigszins fabrieksmatig die pleisters te gaan samenstellen. Paternotte stopte in 1886 en Scheltema kocht de panden, waarvan nu alleen nog de gevel over is. Het pand Marktsteeg 10 met tuitgevel werd in opdracht van Scheltema zelf gebouwd.

De Marktsteeg zelf is een heel bijzonder fabrieksstraatje in originele staat, heel apart met alleen fabrieksgevels, een mooie locatie om een film op te nemen.

Het is misschien een suggestie om de naam Paternotte niet verloren te laten gaan, een Paternottezaal bijvoorbeeld. (JG)

UIT LEIDEN EN REGIO

PRIJS

HILLEGOM – De Zwarte Tulp Prijs 2013 is in januari toegekend aan Royal van Zanten Flowerbulbs. Dit bedrijf aan de Eerste Loosterweg 1A in Hillegom heeft de oude bollenschuren ingepast in het moderne sierteeltbedrijf. Op die manier is waardevol bollenerfgoed voor de Bollenstreek behouden.

De Werkgroep Bollenerfgoed reikte de prijs voor de elfde keer uit. De prijs is bestemd voor de eigenaar van een bollenschuur in de Bollenstreek, die het pand op een goede manier heeft behouden of een bestemming heeft gegeven.

De Hillegomse vestiging van het bedrijf zit nu nog

steeds op historische grond, temidden van de bloeiende bollenvelden. Het koninklijke wapen in de gevel, dat van Zanten in 1901 ontving, evenals twee andere Hillegomse bedrijven, prijkt daar nog steeds. Door deze vroege vorm van reclame is het bedrijf herkenbaar voor een ieder die per trein van Haarlem naar Leiden reist.

DE INRICHTING VAN LEIDEN EN DE REGIO

25 februari was er in het Scheltema een nuttige paneldiscussie over de Leidse Agglomeratie in de Nederlandse Deltametropool, georganiseerd door het Rijnlands Architectuur Platform. Dat zijn toch regelmatig bijeenkomsten die ook voor onze leden van belang zijn. Wij hebben niet van iedereen een emailadres (opgeven bij info@stiel-leiden.nl) om dat snel aan te kondigen, maar op de website van het RAP vindt u alle informatie: www.rapsite.nl.

Het Rijnlands Architectuur Platform is een onafhankelijke non-profit organisatie die zich inzet om een breed publiek te informeren, enthousiast te maken voor en te betrekken bij ontwikkelingen op het gebied van architectuur in de regio Rijnland. Hiertoe wordt een gevarieerd programma aangeboden, waaronder tentoonstellingen, architectuur-

Verzoek aan vaste donateurs

Wilt u uw jaarlijkse donatie overmaken op ons ING-bankrekeningnummer: NL53 INGB 0001 0393 91 t.n.v. Stichting Industrieel Erfgoed Leiden -Stiel, gaarne met vermelding van uw adres of postcode+huisnummer. Donateurs en abonnees € 15,-, bedrijfsdonateurs € 50,- inclusief 4x een advertentie.

café, Dag van de Architectuur, (kinder)workshops, prijsvragen en excursies. De interpretatie van 'architectuur' is ruim: van stedenbouw tot interieurdesign en van landschapsinrichting tot kunst in de openbare ruimte.

Het ging over Leiden en de Regio, de inrichting daarvan, de samenwerking, de deltametropool, de centrale ligging en wat je daarvan kan maken. Ik had wel even de indruk dat een soort Haagse inrichting van Leiden de biventoon ging voeren en het behoud van Historisch Leiden niet zo van belang werd geacht. U kunt het allemaal volgen en een oordeel vormen op de genoemde website www.rapsite.nl. Voor STIEL heeft dat behoud van het historische stadsbeeld toch prioriteit boven de kantoorloftoren en andere beeldverstorende gebouwen en daarvoor is uw medewerking, in wat voor vorm dan ook, hard nodig. (JG)

UITBREIDING LAKENHAL

Voor leden van STIEL en andere erfgoedorganisaties is er een speciale bijeenkomst op vrijdag 23 mei van 15-17 uur in Museum De Lakenhal. Architect Ninke Happel kan dan aanwezig zijn om inzage te geven in de plannen voor restauratie en uitbreiding van het museum. Ook de conservatoren Jori Zijlmans en Prosper de Jong kunnen aanwezig zijn om meer te vertellen over het gebouw. (JG)

HET RIJKSMONUMENT MAREDIJK 161

Dit prachtige huis diende in het verleden als woonhuis van de eigenaar van de Houtzaagmolen "De Hooiberg", (foto). De villa heeft een prachtige authentieke inrichting met veel

glas-in-lood in deuren en ramen, een gekrulde trap zoals op de bijgaande foto. Het pand wordt nog steeds bedreigd door een geplande bouwlocatie waarin het moeilijk is in te passen. Het is niet zo eenvoudig te vinden aan het einde van de Schipholweg, mede nu het adres gewijzigd is in Ypenburgbocht. De moeite waard om er nog eens de aandacht op te vestigen. (JG)

Zie voor binnengekomen actuele informatie de website www.stiel-leiden.nl onder nieuws

Wij brengen het nieuws bij u thuis!

Met het Leidsch Dagblad blijft u op de hoogte van de gebeurtenissen in uw omgeving én leest u al het landelijke en wereldnieuws. Daarnaast besteden we veel aandacht aan cultuur, sport, wonen en ontspanning. Nieuws dat u direct raakt.

Dat brengen wij graag bij u thuis.

Word abonnee,
bel 088 - 8241111
of surf naar
www.leidschdagblad.nl

www.leidschdagblad.nl

Leidsch Dagblad

suzanne 20 fischer
bouwhistorisch onderzoek e eeuwse monumenten

gsm 06.54.78.77.56 mail@suzannefischer.nl
hofbrouckerlaan 10 2341 LN oegstgeest tel. 071.7850073
www.suzannefischer.nl

